

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь «бакалавр»

на тему:

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ЯКІ
ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ ПІКЛУВАННЯ БАТЬКІВ В ЗАКЛАДАХ
ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ**

Виконала: студентка IV курсу 41 групи
денної форми навчання
спеціальності 231 «Соціальна робота»
Освітня програма «Соціальна робота
(соціально-психологічне консультування)»
Крамар Анна Євгеніївна
Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент Карпич І. О.
Рецензент: кандидат педагогічних наук,
доцент Бондаренко Г. В.

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	7
1.1. Моделі та інститути соціалізації людини в сучасному суспільстві.....	7
1.2. Життєвий шлях людини та її реалізація в закладах інтернатного типу.....	21
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ ПІКЛУВАННЯ БАТЬКІВ В ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ	34
2.1. Заклад інтернатного типу як соціальний інститут	34
2.2. Особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків у закладах інтернатного типу.....	38
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50
ДОДАТКИ	54

ВСТУП

Актуальність проблеми. Соціально-економічна і політична нестабільність в країні особливо відчутно відбивається на долі соціально незахищених верств суспільства. Ситуація, що склалася в глобальному і українському соціумі початку XXI століття призводить до послаблення світоглядних, ідеологічних основ соціального життя, до втрати ідеалів у дорослих людей, до невизначеності життєвої позиції підлітків і молоді. Це актуалізує проблему соціалізації людини у процесі її соціального виховання та подальшої життєдіяльності.

Соціальною проблемою країни на початку XXI століття є різке збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків. Для цієї частини підростаючого покоління процес соціалізації виявляється найскладнішим, а часом і трагічним. Тому актуальним стає питання виявлення специфіки соціального виховання та соціалізації дітей, які залишилися без підтримки сім'ї.

Муніципальні органи влади, що займаються захистом прав дитинства, влаштовують дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, в освітні інтернатні установи. У зв'язку з цим набувають важливості дослідження умов існування дитини у відповідних освітніх установах, матеріально-економічного, кадрового та соціокультурного забезпечення освітніх установ інтернатного типу для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків.

Криза сучасної сім'ї негативно впливає на стан дитинства в країні. Зазначимо, що в Україні актуальність зазначених питань загострюється збільшенням кількості дітей, які належать до категорії соціальних сиріт. Ці діти – частина майбутнього покоління нашої країни. Якщо вони не отримають достатнього виховання, це негативно вплине на соціальні процеси всього суспільства.

Ступінь наукової розробленості теми. Проблеми соціалізації особистості стає предметом дослідження науковців різних галузей

знання, таких як: психологів, філософів, соціологів, педагогів, соціальних психологів, які у своїх працях розкривають різноаспектні проблеми цього процесу, досліджують механізми, етапи та стадії та фактори соціалізації.

З позицій гуманітарних наук та соціальної філософії розробляються проблеми соціалізації людини у різноманітних суспільних умовах.

Проте проблеми соціалізації дітей закладів інтернатного типу у вітчизняній літературі мало вивчені.

У роботах педагогів-мислителів (Я. Коменський, І. Песталоцці, Ж. Руссо, Я. Корчак, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський) зверталася увага на необхідності підготовки дітей до майбутнього життя.

У дослідженнях таких вчених як: І. Зверєвої, А. Капської, В. Абраменкова, Л. Хухлаєвої та ін. – розроблено концепції соціалізації особистості; у роботах С. Савченко, Л. Рубашевської, В. Бочарової, І. Зверєвої та ін. – визначено недоліки інституційного виховання; роботи Г. Юрчика, Т. Максимчука, Л. Безтелесної – присвячені вивченню механізму соціального захисту дітей в Україні та шляхи його вдосконалення. Дослідження проблеми соціалізації молоді, позбавленої батьківського піклування висвітлено у наукових доробках І. Зверєвої, В. Москаленко, Г. Лактіонової та ін.

У проаналізованих наукових працях, проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в інтернатних установах не знайшли достатнього відображення. Існуючі роботи носять, переважно, епізодичний характер. Тому, актуальність та недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження – **«Особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків в закладах інтернатного типу».**

Об'єкт дослідження – соціалізація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків.

Предмет дослідження – особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків в закладах інтернатного типу

Мета дослідження – розкрити теоретичні аспекти проблеми та здійснити дослідно-експериментальну роботу з визначення особливостей соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків в закладах інтернатного типу.

Визначено такі завдання дослідження:

1. Проаналізувати моделі та інститути соціалізації людини в сучасному суспільстві.
2. Здійснити характеристику життєвого шляху людини та її реалізація в закладах інтернатного типу.
3. Висвітлити особливості функціонування закладу інтернатного типу як соціального інституту.
4. Визначити особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків у закладах інтернатного типу.

У нашому дослідженні використовувалися такі методи: загальнотеоретичні (аналіз наукових джерел, вивчення та узагальнення досвіду вчених); емпіричні (спостереження, бесіда, анкетування); статистичні (обробка здобутих експериментальних даних).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі КЗ «Бабанська спеціальна загальноосвітня школа–інтернат I-II ступенів ЧОР».

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- Проаналізовано моделі та інститути соціалізації людини в сучасному суспільстві.
- Здійснено характеристику життєвого шляху людини та її реалізація в закладах інтернатного типу.
- Висвітлено особливості функціонування закладу інтернатного типу як соціального інституту.
- Визначено особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків у закладах інтернатного типу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати нашого дослідження можуть бути використані як навчально-методичне забезпечення при викладанні окремих освітніх компонент у ЗВО, зокрема навчальної дисципліни «Основи соціалізації особистості», «Теорія соціальної роботи» та ін.; у процесі підготовки соціальних працівників, у практиці роботи працівників соціальної сфери, закладів вищої освіти, закладів інтернатного типу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки нашого дослідження обговорювалися на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (11 жовтня 2022 р., м. Умань); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми підготовки працівників соціальної сфери» (21 квітня 2023 р., м. Умань); II Всеукраїнській студентській науково-практичній онлайн-конференції «Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни» (2 березня 2023 р.); Регіональній науково-практичній конференції «Перспективи ефективної роботи соціальних працівників з молоддю».

Публікації за темою. Результати роботи висвітлено у 1 публікації, які відображають основні наукові результати нашого дослідження (Крамар А. Є. Особливості функціонування закладу інтернатного типу як інституту соціального становлення особистості дитини / Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 21 квітня 2023 р.) / [ред. кол. : Коляда Н.М. та ін.]. Умань : Візаві, 2023. С 38–41)

Структура роботи. Бакалаврська робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (40), 1-го додатку. Загальний обсяг тексту бакалаврської роботи складає 55 сторінки, із них 49 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.1. Моделі та інститути соціалізації людини у сучасному суспільстві

У сучасному знанні соціалізація особистості постає як дедалі більше складний процес людино творення, що виражається у вдосконаленні особистісних структур.

В даний час поняття «соціалізація» набуло досить широкого поширення, увійшло на сторінки популярних видань, газет, журналів, що, власне, і створило умови для його різноманітного і вільного тлумачення [24].

Однак парадокс полягає в тому, що до теперішнього часу не вироблено чіткого визначення поняття «соціалізації», яке б в рівній мірі задовольняло філософів, соціологів, соціальних психологів та інших вчених, які займаються вивченням проблем особистості, її становлення та розвитку [2].

Значний різнобій у вживанні і тлумаченні поняття «соціалізація» у вітчизняній літературі певною мірою пояснюється тим, що досі недостатньо вивчений сам процес соціального становлення людини, а також недостатньо чітко розведені такі поняття, як формування, виховання, адаптація, соціалізація. Різні науки підходять до вивчення процесів соціалізації з різних боків [24].

Так, для антропологів соціалізація є передусім передача (трансмисія) культури від одного покоління до іншого. Для соціологів це, з одного боку, навчання індивіда соціальним функціям, без освоєння яких він не може стати повноцінним членом свого суспільства або групи, а з іншого – формування його особистої ідентичності образу «Я» [24].

У психології, де на перший план виступає вивчення процесів і механізмів, за допомогою яких індивід засвоює відповідні соціальні норми,

ролі та ідентичності, соціалізація – частина процесу формування та розвитку особистості [24].

Соціальна педагогіка оцінює ефективність діяльності соціально-педагогічних інститутів, методів їх роботи, що забезпечують процес соціалізації, виявляє приховані, побічні, латентні, неусвідомлювані чи усвідомлювані вихователем наслідки [34].

Політична соціалізація розглядає процес соціалізації як формування певних політичних установок і орієнтацій. Гендерна соціалізація наголошує на формуванні гендерної ідентичності і пов'язаних з нею сексуальних установок особистості. Релігійна соціалізація головною метою ставить залучення індивіда до певної релігійної ідеології, ритуальності, обрядовості тощо [24].

Щоб глибше зрозуміти, сутність і зміст соціалізації, що має наріжне значення в процесі формування особистості в освітніх установах, простежимо формування даного терміна у філософських і соціологічних працях.

Термін «соціалізація» вперше з'явився у філософських і соціологічних роботах в кінці XIX століття. І аж до 30-х років нашого століття він вживався в двох основних значеннях: по-перше, для позначення переходу майна, з приватної власності в суспільне надбання, що дуже близько до націоналізації; по-друге, для позначення процесу соціального становлення людини. Якщо перше значення терміна в даний час практично втрачено, то друге широко використовується представниками різних областей наукового знання [24].

Одним із перших став розглядати соціалізацію як процес розвитку в людині його соціальної природи Ф. Гіддінгс. З часом Ф. Гіддінгс поняття «соціалізація» набувало різних інтонацій, проте основне значення – процес, за допомогою якого індивід переймає спосіб життя свого суспільства – збереглося [24].

З 1930-х років поняття «соціалізація» стало найбільш широко застосовуватися у сфері філософських, соціологічних, соціально-психологічних досліджень для пояснення поведінки дітей та дорослих.

Соціалізація є предметом вивчення багатьох наук, що призводить до варіативності її визначення. Дослідження соціалізації має на увазі деяку визначеність щодо таких понять як особистість та суспільство [36].

Ключовим поняттям соціалізації особистості є самореалізація. У філософському словнику наводиться таке визначення: «Самореалізація – реалізація власних зусиль людини, можливостей розвитку «Я» [36].

Зустрічаються спроби: об'єднати, інтегрувати всі ці особливості, подолати однобічність у визначенні даного феномена, відобразити його багатогранність. Подібний підхід можна знайти у роботах філософів, вони визначають соціалізацію як весь, багатогранний процес олюднення людини, що включає в себе, як біологічні передумови, так і саме входження індивіда в соціальне середовище і передбачувано-соціальне пізнання, соціальне спілкування – оволодіння навичками практичної діяльності, включаючи як: предметний світ речей, і всю сукупність соціальних функцій, ролей; норм і, обов'язків, активну перебудову як природного, так і соціального світу, що оточує людину [40].

Педагогічний сенс поняття «соціалізація» визначають також й інші вчені – «найбільше широке поняття серед процесів, що характеризують освіту особистості, вона передбачає не тільки свідоме засвоєння дитиною готових форм і способів соціального життя, способів взаємодії з матеріальною і духовною культурою, адаптацію до соціуму, а й вироблення власного соціального досвіду, ціннісних орієнтацій, свого стилю життя» [40].

Педагоги часто розглядають соціалізацію як функцію освіти, що має під собою певні підстави. Під педагогічною соціалізацією розуміють «варіативний, стихійний, керований оператором процес взаємодії суб'єктів педагогічної діяльності: викладання та самонавчання, виховання та

самовиховання». Об'єктом такого виду соціалізації є взаємодія особи та суспільства на полі педагогічних взаємодій.

В педагогічній соціалізації можна виділити підвид – позитивну соціалізацію, тобто таке становище індивідуума в мікросоціумі, яке дає йому можливість розвитку і, максимально повної реалізації природних, пізнавальних, творчих і духовних задатків з присвоєнням соціокультурних цінностей суспільства в умовах особистої захищеності [22].

Різноманітність підходів до соціалізації говорить про складність і багатогранність змісту даного поняття. У всьому представленому різноманітність визначень та інтерпретацій даного феномену можна виділити два основні підходи. Перший підхід зводиться до того, що людина в ході соціалізації засвоює, набуває якості, що дозволяють йому долучитися до складених форм суспільного життя. Другий підхід як суб'єкт розглядає суспільство, а не індивіда. Під соціалізацією в цьому випадку розуміється включення людини в систему суспільних відносин, залучення її в існуючі форми діяльності [24].

Зміст терміну «соціалізація», його зміст історично змінювалися. Так, що склався в ХІХ столітті, підхід до розуміння людської природи як агресивної та егоїстичної, привів до трактування соціалізації як процесу виправлення негативних характеристик особистості та вироблення у неї просоціальних установок. Пізніше, коли сформувалася позиція про те, що людина є суспільною істотою, соціалізація набула більш конкретних рис соціальних характеристик особистості. Соціологи ХХ століття (Т. Парсонс, Р. Мертон) побачили в соціалізації не стільки битву між індивідом і суспільством, скільки поступове і плавне пристосування індивіда до вимог соціальної системи шляхом засвоєння прийнятих у ній правил, ролей і цінностей. Однак індивід при цьому виявлявся швидше об'єктом, ніж суб'єктом розвитку [36].

Представники символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, І. Гофман) поставили у центр уваги міжособистісну взаємодію, під час якого індивід

сприймає очікування конкретних інших і узагальненого іншого, а й конструює власну суб'єктивну реальність [24].

Зміст соціалізації, на думку інших вчених, проявляється у шаблонах, звичках, формуванні загальних значень, тобто. поглядів людини. Найбільш яскраво зміст соціалізації проявляється в особливостях національної психіки: етностереотипах, емоційних оцінках. А в умовах людства, що глобалізується, процес соціалізації особистості розширюються шляхом залучення до світових соціальних інститутів. Тому оцінювати зміст соціалізації слід не лише з позиції пристосованості особистості до конкретних соціокультурних умов, але з погляду державних та світових стандартів, загальнолюдського образу та стилю життя [24].

Особливої актуальності процес соціалізації набуває в інформаційному суспільстві, що задає нові параметри існування людини, де індивід проходить школу соціального навчання за допомогою посередника – комп'ютера. Це суттєво змінює спрямованість та характер соціалізації [35].

Вважаємо, що соціалізація – це процес становлення соціальної сутності людини, включення його в систему існуючих суспільних відносин, шляхом соціальної адаптації, становлення її в якості суб'єкта суспільного життя, творче засвоєння індивідом соціального досвіду. Соціальне становлення людини, формування її особистості відчуває у собі вплив різноманітних соціальних чинників. Під впливом випадків, стихійних явищ і подій у процесі соціалізації може сформуватися неадекватний даному суспільству соціальний тип особистості.

Таким чином, соціалізація – процес гармонізації взаємовідносин та взаємодії потенціалів індивіда та мікросоціуму, особистості та суспільства, людини та світу. Чому гармонізації? Тому що основні елементи включаються до відносно стійких систем взаємодії, властивих соціуму і дозволяють індивіду налагодити динамічно стрункі відносини зі світом.

Кожне суспільство, кожна держава, кожна соціальна група (велика і мала) виробляють у своїй історії набір позитивних і негативних формальних і

неформальних санкцій – способів навіювання та переконання, приписів та заборон, примусових заходів і тиску аж до застосування фізичного насильства, способів вираження визнання, відзнаки, нагород тощо.

Соціалізація як спонтанний неорганізований процес має стихійність (природні задатки індивіда – його здібності, схильності) і перманентністю (безперервність і наступність освоєння людьми поведінки як основи соціальної адаптації індивіда).

У філософському підході до соціалізації необхідно розрізнати поняття: взаємозв'язки, взаємодії суб'єкта та світу. З філософського принципу загальної взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ навколишньої дійсності, взаємозв'язок сприймається як системообразуючий, стабілізуючий елемент соціалізації. А категорія взаємодії є родовим поняттям, як для вертикальних, так і для горизонтальних полів соціалізації. Взаємодія відбиває і активність, і діяльність суб'єктів, і стабілізацію (закріплення) формуються відносин [4].

Деякі сучасні дослідники соціалізації приходять до невтішного висновку про те, що «поступове розмивання конкретних характеристик процесу соціалізації неминуче робить безмістовним і саму цю категорію»

Проблема соціалізації концентрується у сфері історії соціальних ідей, а й у сфері соціальних змін. З цієї причини соціалізація особистості зачіпає економічні, загальнокультурні, психологічні і педагогічні аспекти. Їхня диференційована своєрідність становить інфраструктуру еволюції проблем соціалізації [4].

Історично в соціальних науках склалися дві провідні концепції в теоретичному сенсі соціалізації: об'єктна та суб'єктна. На рубежі ХХ-ХХІ століть формується третій підхід, де соціалізація представлена як двоєдиний процес соціальної адаптації та автономізації [2].

Перша історично сформована концепція, яка отримала сьогодні найбільш широке поширення в науці. Її можна назвати об'єктною або адаптивною. Суть цієї концепції висловив Е. Дюркгейм у 20-х рр. ХХ ст. Він писав: «... людина – це не та людина, яку створила природа і якою її має

робити виховання, не той, яким суспільство хоче, щоб він був, і воно хоче, щоб, він був таким, а яким вимагає внутрішнє облаштування суспільства» [2].

Учений формулює чітку тезу: «Виховання є соціалізація молодого покоління». Від адаптивної відбрунькувалася, «рольова» концепціям соціалізації, що зводить соціалізацію до освоєння соціальних ролей, що задаються суспільством (приписи, стандарти, моделі) [1].

Об'єктивний підхід особи в процесі соціалізації можна зустріти і в сучасних авторів. Так, А. Мендра дає визначення: «Соціалізація – механізм, за допомогою якого «суспільство передає цінності, норми та вірування своїм членам» [6].

Сутність останньої висловлює, наприклад югославський соціолог Д. Маркович, що дає наступне визначення соціалізації: «Соціалізація – це процес неорганізованого та організованого впливу на індивіда з метою формування особистості, яка відповідає потребам даного суспільства».

Адаптивну концепцію соціалізації розвивав Т. Парсонс, він вважав, що вона є умовою збереження порядку внутрішньої єдності, шляхом засвоєння членами системи, норм цієї системи. «Соціалізація – засвоєння стандартів та ідеалів до рівня мотивації соціальної дії». Соціалізація відтворює соціальну структуру, створюючи компетентних носіїв соціальних ролей. Суспільство знаходиться в рівновазі, якщо рольові очікування ясні і виконуються. Особиста автономія, право людини на вибір цілей та засобів їх досягнення, його самостійність як члена суспільства – важливі фактори суспільних змін [6].

Узагальнемо вище сказане щодо адаптивної концепції соціалізації. Вона включає таке:

- обґрунтовується «позитивний соціальний» аспект нарощування потенціалу соціалізації: стабільність суспільства, наступність у розвитку, задоволення потреб;

- відзначаються провідні механізми соціалізації: адаптація, прийняття та освоєння ролей індивідом, соціальне очікування суспільства стосовно особистості;

- визнається відносна активність людини в процесі соціалізації.

Недоліками даної концепції соціалізації можна виділити такі:

- недооцінюється власна активність індивідами;
- недостатньо відображається варіативність поведінки особистості на всіх етапах її розвитку.

Суб'єктна або активна концепція виникла і спочатку розвивалася в рамках предмета соціології. Суб'єктна концепція, що здійснюється на міждисциплінарній основі, поглибила уявлення про адаптацію, як гнучко організованої за умов пошукової активності особистості, як вихід індивіда межі готової кінцевої форми. Вона розкрила внутрішні значення таких понять, як мотивація, відповідальність, самостійність, активність тощо, без яких не можна уявити механізм взаємодії суб'єктів соціалізації: відносини особистості і суспільства на різних рівнях функціонування.

У рамках суб'єктної концепції склалися такі висновки:

- соціалізація – процес накопичення людьми досвіду та соціальних установок, відповідно до їхніх соціальних ролей (Н. Смелзер);

- соціалізація – це складний багатогранний процес включення людини в соціальну практику, набуття ним соціальних якостей, засвоєння соціального досвіду та реалізації власної сутності за допомогою виконання певних ролей (Я. Робертсон);

- соціалізація – саморозвиток особистості в процесі взаємодії з різними групами, інститутами, організаціями, у яких виробляється активна життєва позиція особистості [21].

Змістовний аналіз проблем соціалізації особистості західних філософських і соціально-психологічних теоріях розкривається у роботі Н. Голованової. Взявши за основу «модель соціальної поведінки

особистості», автор виділяє сім діючих у сучасній західній філософії та психології концепцій соціалізації:

- адаптивна (Дж. Дьюї) – «людина працююча», пристосування особистості до існуючого способу життя;
- рольова (Е. Дюркгейм, Дж. Мід) – «людина граюча», інтерпретація особистості в соціумі через оволодіння нею системи соціальних ролей;
- критична. (К. Роджерс, А. Маслоу) – «людина самовизначається», самореалізація та самоствердження особистості в соціумі;
- когнітивна (Ж. Піаже, Л. Колберг) – «людина пізнає», внесення до свідомості людини «когніцій», що допомагають встановлювати рівновагу з соціумом;
- соціального навчання (У. Бронфенбреннер) – «людина спостерігаюча», оволодіння соціальною поведінкою, яка представляє обмін діяльністю між людьми;
- психоаналітична (З. Фрейд, Е. Еріксон) – «людина бажань». Соціалізувати – означає привчити людину приймати довільні, автономні рішення;
- психодинамічна (К. Левін, Ф. Хайдер) – «людина пояснююча», навчити людину жити, використовуючи атрибуції повсякденних подій, вчинків людей [27].

Можна також виділити критерії соціалізованості особистості, які включають кілька параметрів: зміст сформованих установок, стереотипів, цінностей, картин світу; адаптованість особистості, її нормативну поведінку;

- спосіб життя; соціальна ідентичність (групова, етнодержавна, національно-державна та загальнолюдська).

Соціалізація – це процес входження людини у суспільство, який пов'язаний з виховно-освітньою діяльністю щодо даного суб'єкта, з накопиченням особистого досвіду людиною, з подальшою продуктивною практичною діяльністю. Таким чином, якщо розглядати соціалізацію як процес, що здійснюється протягом усього життя людини, то в ньому можна

виділити дві частини, що відрізняються за характером взаємодії соціалізованого суб'єкта і соціального середовища [23].

Перший період соціалізації пов'язаний з дитячим, дитячим, підлітковим та юнацьким віками. На цьому етапі у взаємодії людини та середовища переважає вплив навколишнього світу. Дитина поступово пристосовується до неї, йде розвиток дитини у взаємодії з її оточенням та умовами існування. У міру зростання ступінь залежності від зовнішніх впливів зменшується. У процесі соціалізації на людину впливають кілька чинників. Як зовнішні соціалізуючі фактори можна виділити: по-перше, педагогічний виховний вплив, який здійснюється або батьками, або родичами, оточенням, або спеціально підготовленими кадрами – педагогами (суб'єкт-суб'єктна цілеспрямована дія). По-друге, може бути опосередкований епізодичний вплив інших людей, ситуацій на соціалізованого суб'єкта [27].

Можна виділити, умовно два періоди в житті людини, де характер впливів розрізняється, і навпаки; вплив виховного навколишнього середовища незначний. Воно мінімальне на ранніх етапах, це період раннього дитинства, підліткового віку. Далі поступово збільшується самостійність суб'єкта. Другий період пов'язаний з дорослим життям людини характеризується тим, що суб'єкт починає активно впливати. Це, наприклад, виробничо-трудова діяльність, організаційно-управлінська діяльність, роль дорослої людини в родині в якості батька і т. д.

Виховання людини йде протягом усього її життя. Спочатку, у вигляді переважного виховання з боку навколишнього соціуму, а далі шляхом самовиховання та самоосвіти [27].

Освоївши певні види зв'язку та відносин з однією групою людей або осіб, ми потрапляємо в нові умови і знову змушені освоювати новий світ соціальних зв'язків та відносин. Особливо це посилюється на початку ХХІ століття, тому що, по-перше, суспільство стає дуже динамічним. По-друге, змінюються просторово-часові характеристики. Людина змінює місце

проживання, подолає великі відстані навіть протягом доби. По-третє, сильно змінюється інформаційна складова суспільства. Величезні потоки інформації змушують людину по-різному реагувати на навколишній світ. Причому одні інформаційні потоки організовують, розвивають діяльність людини, інші виявляються абсолютно нейтральними, а треті діють руйнівно на людину. Тому людина сьогодні існує у стані швидкого реагування, що йде протягом усього життя [21].

Ми переконані, що формування особистості людини йде на всіх етапах її існування. Тому, виховна діяльність має, безсумнівно, наріжне значення у всіх етапах розвитку та соціалізації молодшої людини.

Іноді в літературі пропонується і більш диференційована класифікація стадій соціалізації особистості, де виділяються стадії ранньої соціалізації, навчання, соціальної зрілості та завершення життєвого циклу. Усі перелічені стадії пов'язуються з певними часовими відрізками людського життя.

Етапи соціалізації можна співвіднести з віковою періодизацією життя людини. Існують різні періодизації, і наведена нижче є однією з них. Вона дуже умовна (особливо після етапу юності), але, з погляду, досить зручна з соціально-педагогічної погляду [24].

Людина в процесі соціалізації проходить кілька етапів. Виділимо їх, це: дитинство (від народження до 1 року), раннє дитинство (1-3 роки), дошкільне дитинство (3-6 років), молодший шкільний вік (6-10 років), молодший підлітковий (10-12 років), старший підлітковий (12-14 років), ранній юнацький (15-17 років), юнацький (18-23 роки) вік, молодість (23-30 років), рання зрілість (30-40 років), пізня зрілість (40 -55 років); літній вік (55-65 років); старість (65-70 років), довголіття (понад 70 років) [24].

Соціалізація конкретних людей у суспільстві протікає в різних умовах, для яких характерна наявність тих чи інших сприятливих умов і небезпек, що впливають на розвиток людини: Тому об'єктивно з'являються групи людей, які можуть стати жертвами несприятливих умов соціалізації [24].

Відбудеться чи ні зіткнення конкретної людини з будь-якою із зазначених небезпек, багато в чому залежить не тільки від об'єктивних обставин, а й від його індивідуальних особливостей суб'єкта.

Розглянувши основні етапи життя людини і ті труднощі, з якими він стикається в період свого розвитку та дорослішання, звернемося і до тих соціальних умов, в яких здійснюється зміна людини в зазначених вікових періодах [24].

У сьогоднішній соціально-педагогічній науці виділяються такі рівні суб'єктів соціалізації: індивід, група індивідів, інститути соціального виховання. В цілому, приймаючи даний підхід, уточнимо, що на зазначених рівнях мають місце різні види активності суб'єкта та відносин суб'єкта з різними людьми. На рівні індивіда здійснюється неспецифічна взаємодія соціальних факторів на людину, а також відповідна зміна поведінки, накопичення досвіду та самоорганізація у діяльності людини. На рівні групи індивідів має місце взаємна соціалізація, її взаємодія для людей, що у тій чи іншій щодо ізольованої соціальної групи. Рівень інститутів соціального виховання передбачає, що на людей цілеспрямовано впливають специфічні інститути соціального виховання, які забезпечують закономірний процес соціалізації суб'єктів [24].

У суспільстві роль інститутів соціального виховання стає провідною, тому звернемося до питання про інститути соціалізації. Саме тому сьогодні жодне суспільство, яке прагне стабільності життя, не може дозволити собі розкіш – віддати процес соціалізації на свавілля стихійним впливам, які не контролюються. Тож у суспільстві процес соціалізації переважно є інституційним, тобто реалізованим через систему певних інститутів соціалізації. Вони покликані спрямовувати процес соціального становлення особистості у потрібному суспільству напрямку, обмежувати чи активізувати вплив одних чинників, нейтралізувати інші [24].

Нині термін «соціальний інститут» у соціологічній літературі вживається у кількох значеннях. Найбільш поширене значення даного

терміна пов'язане з виділенням організаційно оформлених видів діяльності, пов'язаних з розподілом праці. Крім того, соціальний інститут позначає також форму існування, вираження та закріплення суспільних відносин (інститути власності, спорідненості та ін). Крім того, кожен із інститутів соціалізації (наприклад, дошкільні, шкільні заклади) знаходиться в процесі власної складної та суперечливої еволюції [21].

Соціальні інститути виступають своєрідними «каналами», через які здійснюється вплив суспільства на особистість. У рамках соціальних інститутів поетапно відбувається процес закономірного засвоєння людиною історично накопиченого досвіду, знань і цінностей даного соціуму [21].

Виділимо такі основні інститути соціалізації до закінчення шкільного віку, саме:

- сім'я – найперший інститут соціалізації людини, який впливає на все подальше життя, дає уявлення у тому, як «має бути у ній»;

- школа – є найважливішим соціальним інститутом, що дає систематичну освіту та підготовку до трудового і суспільного життя;

- спільнота однолітків – у молодих людей виникає багато специфічних інтересів, задовольнити які вони можуть в основному/тільки в безпосередньому спілкуванні один з одним, крім того, тут вони засвоюють життєві цінності та моральні ідеали, норми та форми поведінки;

- засоби масової інформації – дають всеїдне споживання телевізійної та масової «культури», що, швидше за все, негативно позначається на розвитку творчих і духовних якостей індивідуальності, але з іншого боку, розширює кругозір молодого покоління;

- дитячі та юнацькі формальні та неформальні об'єднання, групи за інтересами і т. д. наприклад, спортивні секції, дитячо-юнацькі центри, художні та музичні школи, суспільно-політичні організації тощо [28].

У багатьох роботах, що присвячені проблемам співвідношення соціалізації з вихованням, навчанням, адаптацією тощо, трапляється спроба «розтворити» соціалізацію без щодо різноманітності інститутів соціалізації,

їх функцій і у житті людини і суспільства. Особливо часто подібна тенденція спостерігається, коли йдеться про соціалізацію та адаптацію. Так, в одних випадках соціалізацію зводять до адаптації, в інших – адаптацію розглядають як більш загальну категорію по відношенню до соціалізації, яка розглядається як безперервний ряд взаємопов'язаних, що перекривають і нерідко взаємовиключають один одного актів соціальної адаптації.

Соціальна адаптація – поняття надзвичайно поширене. Практично у всіх значних теоріях, що стосуються питань взаємодії людини та середовища, є це визначення. Адаптація розуміється як процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, інтегративний показник стану людини, що відображає його можливості виконувати певні біосоціальні функції: адекватні відносини з оточуючими, адекватне сприйняття навколишньої дійсності та власного організму [24].

Таким чином, соціалізація за своїм змістом та призначенням ширше процесів соціальної адаптації, оскільки включає у собі як пристосувальний, а й розвиваючий аспекти, як позитивний, а й негативний результат взаємодії суб'єкта із суспільством (дезадаптація).

Під соціальною адаптацією розуміється процес активного творчого пристосування людини до умов виробництва, побуту, дозвілля, що дає можливість людині успішно функціонувати в умовах певного соціального середовища (Б.Д. Паригін та ін.) [24].

Аналіз змісту понять «соціалізація» та «соціальна адаптація» показав, що вони є не просто порівнянними, а й сумісними. У їхньому змісті є компоненти, що свідчать про те, що предметні області цих понять взаємодіють та утворюють єдину область. В цілому, соціальне виховання здійснюється на більш ранніх етапах навчання, а соціалізація може тривати протягом життя, особливо в умовах, що змінюються (соціальна трансформація, зміна місця проживання, роботи і т.п.).

2.2. Життєвий шлях людини та її реалізація в закладах інтернатного типу

У цьому параграфі розглянемо життєвий шлях людини, як закономірні зміни біологічних, психологічних і соціальних характеристик людини протягом усього життя. Вкажемо на основні етапи життєвого шляху, а також умови та фактори оптимальності та неоптимальності реалізації потенціалу людини у різних вікових періодах.

Людське життя – довга дорога. Коли людина молода, вона здається нескінченною, а вона живе з відчуттям, що все ще попереду і що в її розпорядженні багато часу – так багато, що вона навіть не знає, як її використовувати і чим заповнити. Наприкінці життя, навпаки, коли більшість цієї дороги вже пройдено, людина озирається назад і бачить, що роки пролетіли, наче одну мить. Усвідомлює, що часу в нього було не так уже й багато, а залишилося зовсім мало [29].

Довгу дорогу життя людина прокладає сама, але з орієнтирів і стежок, даним природою, суспільством і долею. Ці вектори шляху передбачають свої періоди руху та свої зупинки, незліченні можливості, завдання та випробування, які даються на кожному етапі, щоб той, хто цим шляхом йде, зростав та розвивався. Що з усього цього використовує сама людина, і який зрештою вийде його дорога, спочатку залежить багато в чому від умов життя та виховання дитини та від її власних зусиль, від прагнення зрозуміти, як, чому і заради чого він будує свій шлях.

Вік – це тимчасова характеристика життя людини, яка може бути виражена або в роках (зовнішні параметри буття людини) або в особливих періодах, що відображають етапи саморозвитку людини як системи, зміна фізичних і психічних характеристик (внутрішні параметри буття людини), або за допомогою зовнішніх та внутрішніх параметрів одночасно [26].

Зовнішні параметри дозволяють, наприклад, визначити вік, тривалість життя людини. Внутрішні параметри характеризують стадії розвитку людини, наприклад, дитинство, дитинство, юність і т. д. Комплексні

параметри дозволяють порівняти в роках різні стадії життя людини (наприклад, терміни кожної стадії), співвіднести їх з тривалістю життя людини, соціальних подій і вирішити соціальних проблем.

Настання кожного віку супроводжується, по-перше, фізіологічними змінами в організмі, але це лише видима частина. По-друге, набагато цікавіше те, що одночасно відбувається на плані психічному і розумовому і як це впливає на спосіб життя людини. По-третє, йдуть значні соціальні зміни, перетворюється соціальний статус особистості. І це відбувається на тлі вікових змін людини. Тому вік – поняття дуже конкретне, але в той же час і відносне. Зміст, який вкладає людина, залежить від цього, що вважає головним у житті [23].

У сучасній науці такі явища, як характер, життєва спрямованість особистості (сєнс життя, життєва філософія, життєві цілі та форми їх реалізації, «лінія-життя» і т. д.), талант і життєвий досвід, можна об'єднати загальним поняттям «життєвий шлях людини». Проблеми, пов'язані з вивченням, називають біографічними. Вони тісно переплетені із соціально-історичними процесами епохи. «Людина лише остільки і є особистістю, оскільки вона має свою історію», – писав С.Л. Рубінштейн [30].

Дослідження життєвого шляху особистості є також і міждисциплінарною проблемою сучасного соціального знання, де зосереджені інтереси філософії, соціології, психології, антропології, педагогіки, історії, етнографії, демографії та інших наук [30].

Дональд Дж. Ернандес використав поняття життєвого шляху у своєму історичному дослідженні, що мав мету з'ясувати, як змінилося життя дітей за останні 150 років. Ернандес розглядав життя дітей як «траєкторію, що відрізняються тривалістю, порядком і часом наступу конкретних подій і певних можливостей в житті дитини, а також кількісним складом сім'ї, в якій він живе, і характером занять її членів». Д. Ернандес підкреслював, що життєві цінності та досвід досліджуваних дітей сформувалися значною мірою під впливом тих історичних подій, які їм довелося пережити [40].

Перше систематичне вивчення закономірностей життєвого шляху було зроблено Ш. Бюлер та її співробітниками у 20-30-ті роки. XX ст. На величезному емпіричному матеріалі нею було встановлено, що, незважаючи на індивідуальну своєрідність, існують закономірності в термінах настання оптимумів життя в залежності від співвідношення духовних, «ментальних» і біологічних тенденцій. Виявлено також різні типи життєвого розвитку особистості. Автором була розроблена ідеалістична концепція розвитку людини як процесу поступового становлення та зміни духовних цільових структур його самосвідомості [28].

Екзистенціалістські, неофрейдистські моделі життєвого розвитку всебічно і глибоко зазнавали критичного аналізу в тогочасній науці. Вчені обґрунтували проект науки про цілісний розвиток людини у єдиному життєвому циклі. Вони розрізняли дві взаємодіючі форми. По-перше, онтогенез – розвиток індивіда та його мозку, психофізіологічних функцій. Онтогенез індивіда програмується генетично, протікає у біологічному часі життя. По-друге, життєвий шлях, який будується за соціальними проектами в історичному часі, датується історичними та біографічними подіями. Його можна позначити як соціогенез особистості [26].

Онтогенез з послідовністю фаз (народження, зрілість і дозрівання, старіння і смерть) постає як об'єктивний фактор життєвого шляху та онтологічна основа соціогенезу особистості. Але відносини між онтогенезом і соціогенезом особистості можуть значною мірою змінюватись у залежності від біологічних, особистісних характеристик та соціальних умов життя людини [26].

На свідому займану позицію щодо відношення до світу вказує М. Вебер: «Трансцендентальна передумова всіх наук про культуру у тому, що ми є людьми культури, що ми володіємо здатністю і волею, які дозволяють нам свідомо зайняти певну позицію по відношенню до світу і надати йому сенс. Яким би цей зміст не був, він стане основою наших суджень про різні явища спільного існування людей, змусить нас

поставитися до них (позитивно або заперечно) як до чогось для нас значному [29].

Вивчення життєвого шляху особистості має як теоретичне, так і практичне значення. Усвідомлюючи загальні закономірності життєдіяльності і життєвого шляху людини, (основні ідеали, цілі, установки, життєві завдання способи, їх реалізації), суб'єкт може краще уявити собі оптимальний варіант свого розвитку, визначити свій життєвий шлях [29].

Розуміння ролі особистості в плануванні та здійсненні життєвого шляху сприяє більш відповідальному відношенню до нього, прагненню ставити серйозні життєві цілі і досягати їх здійснення.

Розвиток людини триває все життя. Однак, на думку багатьох авторів, є суттєві відмінності, як воно протікає на різних стадіях, етапах людського життя.

Щороку в дитячому, підлітковому і юнацькому віці – це не тільки новий крок у психічному розвитку, але ще й крок у соціальному становленні, розширенні та якісній зміні соціально-психічних можливостей людини [29].

Соціально-психічний розвиток – це процес засвоєння людиною доступного їй на даний момент соціального досвіду та його цінності та установки: Перебуваючи в деякому середовищі спілкування – сім'ї, освітній установі, в компанії однолітків або інших середовищах – дитина вбирає ті норми, і цінності, які в цьому середовищі панують, а потім поступово переробляє їх, змінюючи і пристосовуючи до своїх індивідуальних особливостей і життєвих цілей. Але все це дуже складно. Процеси вбирання, переробки, осмислення та застосування соціального досвіду рознесені в часі. Є цілі етапи життя, коли дитина керується в основному засвоєним, але не переробленим досвідом, живе чужим розумом, наднормативно. А в інші періоди йде бурхливий процес переробки досвіду, при якому людина намагається жити не як усі, бути несхожою на інших [40].

Етапи соціально-психічного розвитку особистості людини жорстко для її віку не прив'язані. Хоча є, безперечний зв'язок між соціальною зрілістю та

рівнем розвитку інтелекту. Високий рівень соціальної відповідальності та самостійності можливий, на думку Л. Кольберга, лише при досягненні найвищої стадії розвитку мислення. Підлітковий вік, який підносить дитину на вищий із взагалі доступних їй ступенів інтелектуального розвитку, найбільш багатий на події, часто драматичний з точки зору соціально-психічного розвитку. Але й задовго до нього дитина вступає в активну взаємодію зі світом цінностей і норм [26].

Вчені приходять до висновку, що на зміну індивідуально-діяльнісним факторам розвитку мислення приходить фактор, спочатку неусвідомлений, а потім усвідомлений навчання. Завдяки цьому дитина у вигляді розвитку своїх творчих здібностей як би вроджується в культуру, перетворюється на особистість, що володіє комплексом універсальних схем і норм мисленнєвої діяльності, накопичених людством у процесі філогенезу. У цьому полягає справжнє засвоєння соціального досвіду, інакше кажучи, соціалізація особистості [22].

Особливою специфікою має життєвий шлях дітей, які втратили сімейне виховання. Діти, які з раннього віку виховуються без батьків в умовах інтернатних установ, мають вкрай мізерний досвід індивідуального спілкування з дорослими, а спілкування на пізнавальні теми іноді і зовсім відсутнє. Відбувається це тому, що в інтернатах на цілу групу дітей припадає одна доросла людина [22].

Філософи давнини (Платон, Аристотель та ін.) говорили про сім найважливіших вікових циклів (вони вважаються, починаючи з народження), у кожному з яких даються умови для розвитку одного з семи планів існування людини [1].

Таким чином, протягом життя він отримує всі можливості для цілісного та різнобічного розвитку свого духу, розуму та тіла. А. Руперті звертає увагу на те, що в різних вікових циклах одна і та ж подія часто набуває зовсім інших значень: змінюється її сенс, змінюються реакції людини, уроки, які вона має винести, і якості розуму і душі, які має розкрити

людина. Він зазначає, що кожен вік є «плідним ґрунтом, в якому дозріває глибокий досвід і пробуджується свідомість людини, розкриваються скарби її душі, що проходить природні етапи свого розвитку».

На основі однієї з найпоширеніших типологій – дошкільник (до 7 років); молодший школяр (7-10 р.); підліток (від 10-11 до 14-15 р.); юнацтво (від 16 до 23 р.); зрілість (після 23 р.); старість (після 65 р.) – розглянемо поетапний розвиток людини. При цьому спочатку охарактеризуємо розвиток людини в оптимальних умовах, а потім у неоптимальних умовах (на прикладі дітей, які виховуються в інтернатних установах) [24].

Дошкільний віковий період надзвичайно важливий, тому що все, що відбувається в цей час, так чи інакше, позначиться на подальшому житті дитини. Якщо в цьому віці в житті дитини не вистачатиме любові, тепла і батьківського авторитету, дружби і розуміння, то все подальше життя людина почуватиметься обділеною, відчуватиме величезні труднощі, складно, а часом конфліктно вибудовуючи взаємини з іншими людьми намагаючись пристосуватися до соціального середовища [24].

В цей період йде формування моральних уявлень про те, що таке добре і що таке погано, дитина вчиться оцінювати свою поведінку ніби з боку, застосовуючи ту чи іншу моральну норму [24].

Для дітей дошкільного віку, які виховуються в умовах інтернатної установи, домінуючою, і часом незадоволеною виступає потреба в увазі і доброзичливості з боку дорослих – прагнення до співпраці та до спільної діяльності з дорослими вони недостатньо розвинені. Мотиви, які спонукають дітей до спілкування, викликані тим, що дитину приваблює сам дорослий, людина, діти охоче приймають звернення та пропозиції дорослих. І ці контакти, як правило, зводяться до пошуку уваги і розташування дорослих [24].

Особливо помітні відмінності у розвитку спілкування у вихованців дитячого будинку та дітей, що виховуються у сім'ї, проявляються у особистісному спілкуванні, в основі якого лежить потреба у взаєморозумінні

та співпереживанні. Це викликано тим, що в дитячому інтернатному закладі в порівнянні з сім'єю є більш мізерною практика спілкування. дитини, і дорослого, дитина отримує менше особистої уваги з боку дорослих, дії яких швидше адресовані групі дітей, ніж окремій дитині. Для дитячих установ характерна наявність дорослих, що змінюються, з різними типами поведінки, тоді як у сім'ї дитині з боку дорослих задається та сама програма поведінки [24].

Молодший школяр 7-10 років – етап соціально-психічного розвитку, отримав назву «правильний вік». Найважливіше соціально-психологічне завдання «правильного» віку – засвоєння типового досвіду, часто некритичне. Головне – накопичити знання, навчитися виконувати правила, адже попереду ще багато часу, щоб усе усвідомити. Не треба дитині в цьому заважати, не треба намагатися зробити її особистісно незалежною. Він може з цим не впоратися. Потрібно тільки не експлуатувати нормативність дитини, зберігати в ньому впевненість, що дорослий не скористається його слухняністю, поважаючи гідність і значний особистісний потенціал, який поки тільки накопичується [24].

Дитина в цьому віці починає дуже чітко усвідомлювати своє внутрішнє «я» і відокремлювати себе від свого оточення. Одночасно і поступово в ньому пробуджується важлива потреба: оцінювати, міркувати, поводитися подібно до дорослих і прагнути, щоб таким його і сприймали.

Приблизно з 7 до 10 років найважливіші «придбання» дитини визначаються його цілеспрямованістю навчанням. В основному це відбувається в школі, але в нього обов'язково роблять свій внесок батьки та інші люди, які оточують школяра. Значення шкільного навчання полягає не тільки в тому, що воно дає знання та вміння, навчання також привчає дитину організовувати свою роботу, аналізувати факти; підкоряти свою поведінку нормами правил шкільного життя. У цей період складається і нова форма спілкування – навчальне спілкування [2].

Для вихованців молодшого шкільного віку інтернатних установ характерні яскраво виражені мотиви, безпосередньо пов'язані з їх повсякденною діяльністю в установі: виконання режиму, проживання, правил поведінки, тоді як у сімейних дітей вікової групи мотиви їх діяльності та спілкування значно багатші та різноманітніші. Така обмеженість і бідність мотиваційної сфери пов'язані з умовами проживання дітей у дитячому закладі та їх недостатньо повним спілкуванням з дорослими. Особливо яскраво це проявляється в різних конфліктних ситуаціях: ситуаціях заборони, зіткнення інтересів дорослої та дитини та колективу вихованців, звинувачень з боку однолітків, непорозуміння дитини дорослими і однолітками та ін. [2].

При цьому поведінка вихователя може відрізнятися агресивністю, невмінням і небажанням визнати свою провину. Це означає, що у дитини в конфліктних ситуаціях виступають захисні, причому далеко не конструктивні форми поведінки.

Підліток. Кожному віковому циклу притаманні свої проблеми, але криза підліткового періоду відрізняється від решти. З одного боку, бурхлива реакція; капризи, переживання, непередбачувана поведінка і мислення, романтичні сплески і серйозне захоплення то одним, то іншим і одразу – депресія, пасивність, лінь, замкнутість, переживання з приводу своїх «свіжоусвідомлених» комплексів настільки прославили підлітковий вік [6; 24].

До 12 років починає набирати чинності соціальна активність, потреба у реалізації свого морального світогляду. Можна порівняти цей етап вікового розвитку з історичним періодом хрестових походів. Молодших підлітків відрізняє особливий інтерес до узагальнених моральних норм, абстрактних соціальних уявлень. Принцип явно переважає конкретний випадок. Особистий досвід все ще не має великої цінності в очах його носія. Брехня, нещирість дорослих викликають у молодших підлітків сильні негативні почуття [6; 24].

Вік 13-15 років характеризується вираженим всепереможним прагненням до індивідуалізації, заперечення типового соціального досвіду. Але підліток ще готовий до повної особистісної автономізації, його душить сильний емоційний протест, і тлі потужних душевних переживань ще немає місця аналізу, осмислення, пошуку власних ціннісних орієнтирів. Основне джерело, з якого черпаються матеріал для пізнання світу соціальних відносин – «стихійний особистий досвід», який часто отримується в екстремальних формах [6; 24].

Для підлітків характерні такі риси як: неврівноваженість, кристалізація інтересів, коливання від почуття невпевненості психічних процесів у групі однолітків до досягнення впевненості, прагнення до звільнення від опіки батьків, звільнення від віри в авторитети і формування вимогливості.

У моральному плані підліток починає керуватися у своїй поведінці тими моральними переконаннями, які він засвоює під впливом довкілля (сім'ї, однолітків) у процесі навчально-виховної роботи.

У цьому тимчасовому циклі батьки не повинні залишати дитину без підтримки і допустити, щоб вона боролася з проблемами поодиночі. Байдушність не прискорить подолання таких криз. Спокійні, серйозні розмови заспокоюють підлітка, допоможуть розібратися у багатьох питаннях.

Якщо на попередньому віковому етапі дитина потребувала батька-вчителя, то зараз йому потрібен батько-друг.

На думку Л. Кольберга, шлях до соціально-психічної зрілості починається після 15 років, але його початок і його кінець важко прив'язати тільки до вікових етапів [24].

У цьому віці у підлітка дуже виражена така риса, як наслідуваність. Це може призвести його до помилкових і навіть аморальних уявлень і вчинків.

Наростає прагнення до свободи та незалежності, коли важливо усвідомлювати, що ця свобода «завойована» ним, а не надана дорослими. Негативні прояви поведінки підлітка – негативізм, грубість, порушення багатьох правил та вимог [5].

Жорстко регламентоване життя вихованців інтернатних установ не сприяє подібному «завоюванню» свободи. Кожна хвилина зумовлена освітянами, наперед відомо, що і коли робити. Такі умови життя – без права вибору занять і справ – не дають уміння розпоряджатися власною свободою, не сприяють появі відповідальності та перешкоджають формуванню самостійності дітей [5].

Критичність підліткового віку у тому плані, що людина переходить до етапу глибше самосвідомості, самоідентифікації себе у суспільстві. У цей час проявляється бажання підлітка показати свою незалежність, силу характеру, що часто призводить до неприємних, а часом небезпечних наслідків для долі людини [5].

У межах інтернату у вихованців визначаються проблеми самоствердження у середовищі однолітків, у розвитку свого «Я». Дитина підліткового віку має всі вище зазначені характеристики, але тут вони, найчастіше, посилюються і приймають різко виражений, часом, хворобливий характер. Крім того, на них нашаровується протиправна, антисоціальна поведінка, яка пов'язана, по-перше, з незнанням соціально-правових норм, а по-друге, недостатньою вихованістю підлітка. Все це призводить до того, що підлітковий вік є дуже складним і для дітей, які перебувають у інтернатних установах [5].

У наступних описаних нами вікових періодах дається лише загальна характеристика особистості, оскільки стосовно виховання людини у інтернатних установах починається постінтернатний період.

Юнацтво. Вважається, що людина в цьому віці цілком може відповідати за свої вчинки, брати активну участь у житті суспільства і держави. У цьому віці досягає своєї кульмінації складний процес становлення «повноправного члена суспільства». Дорослій людині суспільство показує, що в ній є не тільки «добро», «справедливість», «краса», але часто правлять «жорстокі закони джунглів», у другому випадку людина має лише два шляхи: або пристосовуватися до цих законів, сприймати їх як

належне, якщо хочеш жити спокійно і благополучно, або таки боротися за власну індивідуальність та моральні критерії. У цьому суть юнацької вікової кризи – вижити у будь-який спосіб, але не занепасти душу. У цій боротьбі існування стикаються два основних життєвих начал: матеріальне і духовне, аморальне і моральне [24].

Зрілість. Це той рівень розвитку, коли людина орієнтується у власних діях та оцінках на свої власні цінності та норми, виведені самою людиною, але володіють загальнолюдською широтою та універсальністю. Це основний продуктивний період життя, коли людина не тільки переважно бере з навколишнього світу (як у дитинстві та юнацтві), але сама переважно починає віддавати свою працю, досвід, талант, свою природну енергію – світу, оточуючим людям, Батьківщині. Відбувається це і усвідомлено, з повною відповідальністю [24].

Це час відповідальності за сім'ю, народження та виховання дітей, її матеріально-духовне благополуччя. Це міцні дружні стосунки, активна праця та соціальне наставництво. Вміння керувати власним часом, роблячи його максимально ефективним, розподілити періоди праці та відпочинку, занять із сім'єю та на роботі, періоди рутинної діяльності у фізичному, духовному, соціальному плані і т. д.

Старість – етап, за яким суто гіпотетично визнається право на соціальний розвиток, проте серйозних наукових досліджень у цій галузі практично немає. Ми вважаємо, що цей вік заслуговує не меншої психолого-педагогічної уваги, ніж усі попередні [5; 24].

А тепер, розглянувши в загальних рисах характеристики людини на різних вікових етапах та особливості вікової соціалізації, перейдемо до питання про фактори соціалізації.

Умови, що впливають на людину на різних етапах її розвитку, часто позначають як фактори соціалізації. Серед цих умов чи факторів ми пропонуємо виділити вплив різних рівнів спільності. Виділимо кілька рівнів

факторів та умов соціалізації. Ці рівні умовно позначимо як мега-, макро-, мезо- і мікрофактори [24].

До мегафакторів належать космос, планета, глобальний соціальний світ, які тією чи іншою мірою, через інші групи факторів впливають на соціалізацію всіх жителів Землі [24].

До макрофакторів належать умови життя тих чи інших країн, держав, народів, які впливають на соціалізацію людей, що живуть у цих умовах [24].

До мезофакторів відносяться умови соціалізації великих груп людей, що виділяються: за місцевістю та типом поселення, в яких вони живуть (регіон, село, місто, селище); за належністю до аудиторії тих чи інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення та ін.); за належністю до тих чи інших субкультур [24].

До мікрофакторів належать фактори, що безпосередньо впливають на конкретних людей, які з ними взаємодіють – сім'я та домівка, трудова організація, спільноти за інтересами, сусіди і т. д. [24].

Виховні організації здійснюють залучення людини до культури суспільства, створення умов для індивідуального розвитку та духовно-ціннісної орієнтації, дозволяють виділити групи підростаючих поколінь, диференціювати виховуваних відповідно до їх особистісних ресурсів стосовно реальної соціально-професійної структури суспільства і т. д. [5].

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що на соціалізацію людини на різних етапах її життєвого шляху впливає ряд факторів, що вимагають певної поведінки та активності.

Мегафактори впливають на соціалізацію у глобальних масштабах – це вплив космосу, планети, людства Землі. Макрофактори, впливають на соціалізацію великих груп людей, що у певних країнах. Мезофактори створюють умови соціалізації великих груп людей, що виділяються, наприклад, за національною ознакою, за місцем та типом поселення, в якому живуть люди. Ці чинники впливають на соціалізацію як прямо, так і опосередковано – через мікрофактори, в яких відбувається соціальне

виховання. Вплив мікрофакторів на розвиток людини здійснюється через агентів соціалізації, тобто осіб у взаємодії з якими протікає його життя (стосунки з батьками, братами, родичами, однолітками, сусідами, вчителями та ін.) [5].

З позиції оптимології виділяють дві протилежні групи суспільних умов: оптимальні та неоптимальні. Оптимальні умови, це ті, які дають повноцінну соціалізацію людини у всіх сферах життя (духовної, побутової, професійної, екологічної тощо) та забезпечують її здорове існування у суспільстві. Неоптимальні суспільні умови, це, які забезпечують повноцінної всебічної соціалізації особистості. В результаті особистість виявляється недостатньо розвиненою. Для нас важливо, що до таких неоптимальних суспільних умов можуть потрапити не лише дорослі, а й діти [7].

Методологічну основу дослідження соціалізації, соціальної адаптації та життєвого шляху людини склали такі методи та підходи: по-перше, системно-структурний підхід до формування та розвитку людини як активної, самоорганізується, саморозвивається системи [7].

По-друге, діалектичний підхід, що відображає динаміку розвитку людини та особистісних характеристик у процесі її життєвого шляху за основними віковими етапами [7].

По-третє, соціально-екологічний підхід, що відображає загальні (зовнішні) для людини фактори та умови соціалізації та життєвого шляху особистості [7].

По-четверте, комплексний психолого-педагогічний підхід до проблеми, що враховує закономірності зміни біологічних, психологічних, індивідуально-особистісних та соціальних характеристик людини у взаємодії його з педагогічними колективами освітніх установ країни [7].

По-п'яте, оптимологічний підхід, що відображає сутність змін життєвого шляху людини та її соціалізації в оптимальних та неоптимальних умовах існування [7].

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ ПІКЛУВАННЯ БАТЬКІВ В ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

2.1. Заклад інтернатного типу як соціальний інститут

Перш ніж розглядати інтернатну установу як соціальний інститут, розглянемо кожне поняття окремо, а саме, інститут у широкому плані на відміну від інституту у вузькому плані, поняття «соціальний інститут» та його види, та поняття «інтернат», як соціальний інститут.

Термін «Інститут (від лат. institutum - встановлення, установа). Термін «інститут» використовується для «позначення групи людей, об'єднаних до виконання певних функцій (сім'я, трудовий колектив тощо.). Інститут – певна соціальна структура, а сукупність інститутів утворює складну організацію суспільства [9].

Соціальні інститути здійснюють нерозривний зв'язок суспільства та особистості. Включення індивідів в суспільні відносини: і в активну громадську діяльність відбувається в процесі функціонування соціальних інститутів. Соціальні інститути виступають своєрідним «каналом», через який здійснюється вплив суспільства на особистість. В рамках соціальних інститутів відбувається процес закономірного засвоєння людиною в ході його онтогенетичного розвитку. Через них передаються життєві настанови, вміння та навички, норми, правила за якими людина керується у своїх діях, у відносинах з іншими людьми. Забезпечення процесу соціалізації особистості і є однією з провідних функцій соціальних інститутів. Іншими словами, всі соціальні інститути або в іншій мірі є інститутами соціалізації особистості. Однак це твердження правомірно лише в рамках дослідження діяльності суспільства по відношенню до людини [25].

У соціальних інститутах йде не тільки соціалізація, а й реалізація особистості: соціалізація, адаптація, особиста діяльність, передача досвіду наступним поколінням [25].

У процесі соціалізації людина входить у різноманітні сфери життєдіяльності суспільства: виробничо-економічну, соціальну, політичну, у сферу духовного життя. Процес «включення» людини до основних сфер життєдіяльності суспільства сприяють різні соціальні інститути. Так, включення індивіда в систему виробничих відносин здійснюється за допомогою таких соціальних інститутів, які розвиваються безпосередньо у сфері виробництва та розподілу матеріальних благ, організації праці тощо, тобто виробнича соціалізація особистості здійснюється у сфері промислових, сільськогосподарських, виробничих відносин та ін. [25].

Подібним чином відбувається включення в політичну, освітню, загальнокультурну, соціальну сфери духовного життя. Такий підхід до розгляду інститутів соціального становлення людини, в процесі залучення його до суспільного життя є основним, оскільки в самій підставі (виділенні сфер життєдіяльності суспільства та відповідних цим сферам соціальних інститутів) міститься вказівка на ієрархічну підпорядкованість цих суспільних сфер, а, отже, і соціальних інститутів, залежність всього життя від матеріального виробництва [25].

Інститути соціалізації можуть бути об'єднані в систему на основі їх функції, значущості, ролі, яку вони мають на тому чи іншому етапі соціального становлення людини. Наприклад, багато дослідників наголошують на вирішальній ролі батьківської сім'ї на етапі «соціальної зрілості». На жаль, роль даного інституту соціалізації зараз виявляється ослабленою або зведена до нуля. Тому діяльність батьківської сім'ї як інституту соціалізації особистості розглядається лише на етапі первинної соціалізації. До цього етапу слід віднести такі інститути соціалізації, як навчальні заклади чи освітні установи, відповідні громадські організації. Подібний підхід дозволяє виділити в системі інститутів соціалізації

формальні, організовані, санкціоновані суспільством, державою об'єднання, а також неформальні, інститути соціалізації, що самоорганізуються, але санкціоновані суспільством (суспільство однолітків, неформальні організації і т.д.), в основі яких лежать функції передачі соціального досвіду та включення до системи суспільних відносин.

Як зазначалося вище, соціальні інститути у певному відношенні можуть бути розглянуті як інститути адаптації людини в соціумі. Але тільки освітні інститути та інститути сім'ї в основному пов'язані з етапом розвитку дитини (в інших перебуває дорослий контингент).

До спеціалізованих інститутів адаптації та соціалізації дітей та підлітків слід віднести ті, які виступають «каналами» соціальної спадщини, включення особи у суспільне життя. Це інститути культури і, звичайно ж, соціальні інститути виховання, навчання та освіти. Через ці інститути передаються культурні цінності та життєві установки, вміння та навички, норми та правила, якими людина повинна керуватися у своїй діяльності, вступаючи у відносини з іншими людьми. Саме до таких освітньо-виховних інститутів і належать установи інтернатного типу.

Але не кожна дитина сьогодні знаходиться в умовах, що забезпечують йому оптимальну адаптацію до сучасного йому суспільства та можливість до самостійної життєдіяльності. Таким дітям і допомагає особливий інститут – інтернатний заклад [25].

Становлення інтернатної системи виховання ставило завдання допомогти сім'ям, які відчували проблеми різного характеру. Збільшення кількості дитячих освітніх, установ інтернатного типу обумовлено зростанням числа дітей, позбавлених батьківської опіки [25].

До соціальних сирот відносяться діти, що залишилися без піклування батьків. Сьогодні саме вони складають основний контингент сучасних інтернатних установ [27].

Аналізуючи історичні відомості можна зробити висновок про те, що протягом усього часу, аж до кінця ХХ століття, політика держави полягала в

тому, щоб влаштувати дітей-сиріт у спеціально організовані для них установи. Але умови життя, заходи виховання та способи навчання в цих установах завжди виявилися недостатніми для повноцінного розвитку особистості дитини. Суспільство приділяло недостатньо уваги цій категорії дітей, фактично воно не так вирішувало їх проблеми, як «консервувало» їх.

Як і будь-який інститут, інтернат має свої принципи організації діяльності, ключові ідеї, символи та поняття, пов'язані з даним інститутом, механізми, функціонування освітньо-виховних систем, методи роботи у концептуальних моделях виховної системи, містяться описи моделей педагога, випускника, адміністратора. Інтернатна установа як інститут соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, має структурну та змістовну характеристики [27].

В інтернатних установах стоїть двоєдина складна задача: по-перше, компенсувати недостатність особистісних характеристик дитини, що потрапила до закладу, пов'язаних з неоптимальними умовами життя: по-друге, забезпечити повноцінну адаптацію» і соціалізацію цієї людини [27].

Про відкритість та інтеграцію інтернатної установи з навколишнім соціальним середовищем можна судити, наприклад, щодо відвідуваності спортивних об'єктів, закладів культури [27].

Для особистого розвитку дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, дуже важливо підтримувати стосунки з родичами. Наявність таких умов дає можливість для роботи з повернення дитини в кровну сім'ю, допомагає відновленню дитячо-батьківських відносин, тим самим, сприяючи задоволенню основних, найважливіших потреб дитини [27].

У постінтернатний період для випускників дуже важливо мати можливість, у разі потреби, на деякий час повернутися до свого дитячого колективу [27].

Сьогодні інтернатні установи часто стають об'єктами державних, громадських організацій, приватних осіб. Однак фінансова допомога сама по

собі ще не сприяє зближенню досить замкненого світу установи із зовнішнім світом. Односторонній контакт із суспільством – як надання допомоги не йде на користь особистісному розвитку дитини, сприяючи підкріпленню її статусу як покинутої істоти, сироти. Тому необхідний якісно інший підхід до соціалізації дітей-сиріт, при якому дитина виступає не просто як об'єкт зовнішнього впливу, а як активна соціально відповідальна особистість.

І хоча найкращою формою влаштування дітей-сиріт є сімейна, деінституалізація виховання дітей-сиріт, направлення їх у сімейні будинки, патронат чи опіку, залишається поки що лише добрим побажанням, оскільки переважна частина дітей, виховується саме в інтернатних установах.

Філософсько-освітній фактор пов'язаний з умовами самого інтернатного закладу. Деякі чинники з одного боку, дають можливість значною мірою здійснити необхідну діяльність, а з іншої сторони, не дозволяють здійснити її повною мірою. Те, що дозволяє вирішити значною мірою ці проблеми, по-перше, забезпечено кадровим потенціалом, по-друге, їх науково-педагогічними характеристиками (підготовленістю), по-третє, людськими якостями. Існують і реальні складнощі у роботі інтернатів: матеріально-економічні, матеріально-технічні, умови роботи (тривалість робочого дня), а також соціальний статус педагога та установи в країні, який вкрай занижений. Безумовно, сьогодення система інтернатних установ для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, буде видозмінюватися [27].

2.2. Особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків у закладах інтернатного типу

У цьому параграфі проаналізуємо характеристики та проблеми соціалізації «інтернатної» людини в умовах установ для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Проаналізуємо особливості соціалізації «інтернатної» людини в умовах інтернату для дітей-сиріт та

дітей, які залишилися без піклування батьків, як одного з переважних видів інтернатних установ.

У будь-якій державі та будь-якому суспільстві завжди були, є і будуть діти-сироти та діти, які з різних причин залишаються без піклування батьків. У цьому випадку сучасне суспільство та держава бере на себе турботу про розвиток та виховання таких дітей. Дитина, яка втратила батьків це особливий, по-справжньому трагічний світ.

Проблема соціального сирітства є сьогодні проблемою, характерною для багатьох розвинених країн світу.

Соціально-економічна і політична нестабільність у країні особливо болісно позначилася на долі соціально незахищених верств суспільства, зокрема – дітях. Це призвело до збільшення кількості дітей, які потребують допомоги держави і вступають до дитячих будинків-інтернатів та інших державних установ.

В даний час у повсякденній мові і в теоретичних дослідженнях широко використовуються два поняття: по-перше, сирота і сирітство – дитина, яка втратила батьків у зв'язку з їхньою смертю. По-друге, соціальна сирота (при живих батьках) та соціальне сирітство – специфічне соціальне явище, обумовлене наявністю у суспільстві соціальних сиріт. Проаналізуємо ці поняття у ракурсі даного дослідження.

Діти-сироти існували протягом усієї історії людства. «Природне» сирітство може вважатися трагічним, але закономірним явищем у житті суспільства (війни, катастрофи, загибель батьків тощо), а таке явище як «соціальне» сирітство – кризовим, суспільно аномальним. Розвиток цього явища в даний період відбувається дуже тривожними темпами, що прискорюється, все більше батьків позбавляється своїх прав.

Поширення явища соціального сирітства в країні обумовлено комплексом особливих переломних соціальних умов і процесів протягом ХХ ст.

Сьогодні в розвитку сучасної цивілізації ясно проглядаються дві тенденції. З одного боку, відбувається релігійне та філософське усвідомлення людського сенсу буття, становлення особистісної свідомості, усвідомлення світовою спільнотою наявності глобальних загальнолюдських проблем (загроза термоядерної війни, виснаження природних ресурсів, забруднення природного середовища тощо), від стратегії вирішення яких залежить подальше існування сучасної цивілізації. З іншого боку, очевидна криза культури, що охопила різні країни і верстви суспільства і призвела до переоцінки доданків духовно-сміслового ядра культури, включаючи віковічні народні традиції, аварію гуманізму, результатом чого стали розгул насильства, знецінення людського життя, загострення проблем самотності та міжособистісних взаємин у суспільстві. Політичні та соціально-економічні зміни, що відбуваються в останні 10-15 років у нашій країні, надали цим явищам особливий трагізм [1].

Аналіз сьогоденного стану дитинства в українському суспільстві показує, що проблеми, що існують в установах інтернатного типу, сприяють розвитку у дітей тривожності і соціальної нестійкості. Разом з тим, Міжнародною Конвенцією ООН про права дитини, для дітей, тимчасово або постійно позбавлених сімейного оточення, затверджено їхнє право на особливий захист і допомогу, які мають надаватися державою. Там само підкреслюється значущість підготовки дитини до самостійного життя в соціумі, забезпечення його вільного розвитку, гарантій особистісно значущих і суспільно прийнятних, самовизначення, самореалізації та самоствердження.

Соціальне сирітство – поняття багатопланове, що включає кілька категорій дітей, які можуть бути умовно систематизовані за такими критеріями [37].:

а) за місцем перебування (інтернатні установи – вихованці; вулиця – безпритульні діти та діти-втікачі; сім'я – бездоглядні діти);

б) за часом сирітства (тимчасове явище – батьки перебувають на лікуванні, у місцях позбавлення волі, обмежені в батьківських правах; необмежені часові рамки – фізичні сироти);

в) за ініціатором припинення батьківських відносин (батьки – діти – підкидні, відмовні діти; діти – діти-втікачі; держава – діти, батьки яких позбавлені батьківських прав; діти, терміново вилучені у батьківської сім'ї по критичним обставинам) [37].

Зростання соціального сирітства, що призвело до збільшення числа інтернатних установ, зміна соціального складу сиріт вимагають нових невідкладних державних та педагогічних підходів до виховання та розвитку цієї категорії дітей.

Останнім часом до інтернатних установ надходять діти з пораненими душами, відірвані від нормального життя, з надламаною волею, з негативною соціальною орієнтацією. Головне завдання установи полягає у тому; щоб реабілітувати та соціалізувати дитину, підготувати її до самостійного життя, адаптувати до широкого соціального оточення. Для цього необхідно виділити «больові точки» деформації особистості та спробувати їх вилікувати, дати певний комплекс життєвих орієнтирів та професійних знань [37].

Зусилля співробітників інтернатних установ спрямовані на виховання повноцінної особистості вихованців, але результати цієї роботи не завжди відповідають очікуванням, витраченим коштам та силам. Чисельність дітей із неблагополучних сімей, що прямують до інтернатних установ, неухильно збільшується.

За даними дослідників, а також з урахуванням власної практичної діяльності та досліджень в установах інтернатного типу складається певний соціальний портрет дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, які перебувають в інтернаті. Вони мають ряд характеристик, які відрізняють їхню відмінність від «звичайних» дітей.

Під впливом середовища, в якому жили діти до інтернатів, а також засобів масової інформації і, насамперед, телебачення, у дітей формуються

такі ціннісні орієнтації, які не збігаються із загальноприйнятими нормами, зі звичаями та традиціями російського народу.

Для підтвердження вище перерахованих особливостей «соціального портрета» вихованців, нами було проведено дослідження в КЗ «Бабанська спеціальна загальноосвітня школа–інтернат I-II ступенів ЧОР». Дослідження було спрямоване на визначення особливостей соціалізацій дітей, оскільки це одна з основних цілей даного віку. Воно включає в себе самовизначення щодо соціокультурних цінностей, сенсу свого існування, а також формування життєвих позицій та життєвих перспектив людини [37].

На дослідження особливостей соціалізації, тобто власних особистісних характеристик дітей, нами використовувалися такі методики: методика вільного опису себе, у якій дітям пропонувалося написати розповідь про себе, а також методика вільного опису, у якій пропонувалося написати твір на тему «Як я уявляю сучасних чоловіків та жінок».

Аналізуючи отримані дані, бачимо, що образи чоловіків та жінок для дітей закладу інтернатного типу менш диференційовані і більш стереотипні. Це відбувається насамперед через відсутність сім'ї, де можна спостерігати різноманітність соціальних ролей. Негативний образ чоловіків і жінок набагато більш диференційований різноманітний, заснований на особистому досвіді і спостереженні, а позитивному образі більше присутній стереотипів ідеалізації. Для вихованців інтернатних установ інтелект, знання освіченість не відіграють настільки більшої ролі для виживання, успішної соціалізації і входження у доросле життя, у той час як для школярів цей фактор є одним із ключових.

Це пояснюється тим, що умови виховання в інтернатних установах не дозволяють у належній мірі сформуватися названими якостям, або, навпаки, у них формуються такі особливості особистості, які відгороджують, відчужують дітей від дійсності. Звичайно, це багато в чому залежить і від вихідних особистих характеристик дітей вступників у інтернатний заклад [37].

Але ж далеко не останню роль у формуванні соціально значущих навичок і характеристик особистості дитини грає виховна робота, педагогічного колективу.

Можна виділити кілька форм моделей роботи педагогів. Часто мають місце крайні варіанти роботи з дітьми [38].:

а) безмежна опіка та турбота про дітей, що природно тягне за собою утриманську позицію, несамостійність мислення, неорганізованість вихованців;

б) інфантильність педагогічного колективу, позиція бездіяльності, коли дитина надана самому собі, перебуваючи лише в полі зору дорослого без конкретної співучасті, в результаті не формуються професійні навички, очевидна бідність чуттєво-конкретного досвіду і т.п. Роботу педагогічного колективу слід будувати таким чином, щоб «запалити» в дитині бажання рухатися за перспективною моделлю соціалізації, відповідно, перемагати труднощі та власні комплекси характеру. Виховну роботу слід вибудовувати відповідно до мети формування освіченої, вихованою, самодостатньою особою [38].

Важливу роль у відношенні до роботи співробітників інтернатних установ відіграють соціальні чинники. Наявна загальна складна проблема виживання педагогічних установ в умовах перебудови: соціальні умови, в яких існує «інтернатна» дитина: по-перше, вкрай мінливі, по-друге, крайня невизначеність освітньої політики і програм держави щодо освітніх сфер, по-третє, величезний обсяг інформації, яку має засвоїти сьогодні людина, по-четверте, постійно змінюються технології, по-п'яте, швидке реагування людини на мінливі умови, тобто має бути висока творча рухливість психіки. У такі умови потрапляють і «нормальні» освітні установи, тим більше велика складність для соціальної адаптації та соціалізації для інтернатних установ та «інтернатних» дітей [39].

Адміністративна організація інтернатних установ побудована в такий спосіб, що в дітей немає можливості усамітнитися, в них немає власного

куточка, практично немає речей, які дитина могла б вважати своїми, у них немає своїх книг, іграшок – це означає, що у дітей не формується почуття господаря, особистого місця під сонцем.

Причини виникнення труднощів входження дитини в систему соціальних відносин можуть бути різними, але, насамперед вони пов'язані з неадекватним сприйняттям дітьми тих вимог, які ставлять до них навколишній соціум.

Можна виділити основні критерії подолання труднощів особистістю вихованців інтернатних установ:

1. Готовність до адекватного сприйняття виникаючих соціальних проблем і вирішення цих проблем відповідно до норм відносин, що склалися в соціумі (соціальна адаптованість), тобто здатність адаптуватися до існуючої системи відносин, опанувувати відповідну соціально-рольову поведінку і мобілізувати не тільки свій потенціал для вирішення соціальної проблеми, але й використовувати ті установки, в яких складаються відносини дитини.

2. Стійкість до несприятливих соціальних впливів, вміння зберігати у складних ситуаціях свої найкращі індивідуальні якості, сформовані установки та цінності.

3. Активна позиція у вирішенні соціальних проблем, реалізація готовності до соціальних дій, здійснення саморозвитку, самореалізації у складних ситуаціях (соціальна активність), здатність до самовизначення і розширення меж просторової життєдіяльності.

На жаль, «інтернатні» діти, що не мають позитивного досвіду сімейного життя, що виховуються в державних установах, виховні системи, особистісні характеристики яких далекі від досконалості, часто повторюють долю своїх батьків, як і вони, згодом позбавляючись батьківських прав, тим самим, розширюючи поле соціального сирітства.

Виділимо основні шляхи подолання цього трагічного соціального явища, що стало масштабним:

1. Стабілізація соціально-економічних та політичних процесів у суспільстві.
2. Відродження духовної культури нації.
3. Економічна, законодавча, соціальна підтримка сім'ї, материнства та дитинства.
4. Відродження, розвиток та пропаганда кращих виховних традицій, заснованих на гуманізмі, любові та повазі до дитини; повернення «виховання» до навчальних закладів.
5. Реорганізація життєдіяльності системи установ для дітей-сиріт, у тому числі виховних систем цих установ.
6. Удосконалення системи влаштування дітей-сиріт.

І хоча найкращою формою влаштування дітей-сиріт є сімейна, деінституалізація виховання дітей-сиріт поки залишається тільки благим побажанням. Реальність така, що у доступному для огляду майбутньому інтернатні установи залишатимуться основним інститутом соціалізації зазначеної частини дітей. Тому, якщо суспільство зацікавлене у підготовці повноцінної зміни поколінь, слід приділяти постійну державну увагу на розвиток, кількісну відповідність установ числу дітей та якісне поліпшення параметрів існування інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Це одне з найважливіших державних стратегічних завдань, що визначають майбутнє нашої країни.

Таким чином, у зв'язку з зазначеними загальними характеристиками «інтернатної» людини, що показують більш низький ступінь її соціалізації, соціокультурного, фізичного та психічного розвитку, слід звернути особливу увагу на поліпшення матеріально-технічної, фінансової бази, кадрового забезпечення та гідної оплати персоналу в інтернатних установах для дітей-сиріт. Умови мають бути максимально наближені до умов формування дитини у здоровій батьківській сім'ї. Необхідно порушити питання матеріальних і соціальних пільгах для педагогів, які працюють у складніших умовах даних інтернатних установах.

ВИСНОВКИ

У роботі наведено теоретичне узагальнення та вирішення важливого й актуального завдання, що полягає у розкритті теоретичних аспектів проблеми та здійснення дослідно-експериментальної роботи з визначення особливостей соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків в закладах інтернатного типу. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети й розв'язання поставлених завдань, що дало можливість зробити такі висновки:

1. Проаналізовано моделі та інститути соціалізації людини в сучасному суспільстві.

Узагальнюючи загалом огляд джерел щодо поняття «соціалізація», можна структурувати отримані висновки Соціалізацію особистості можна розглядати з позицій: по-перше, соціалізацію з позицій людини; по-друге, соціалізацію у вигляді педагогічних систем; по-третє, соціалізацію з позицій суспільства.

З позицій людини соціалізація представляє входження у суспільство шляхом засвоєння властивих йому міжособистісних та соціальних відносин, включення до різних сфер соціальної діяльності та соціальної культури.

З позицій суспільства соціалізація є включення індивіда до системи суспільних відносин, соціальних інститутів та соціальної діяльності. Посередником між соціалізацією з позиції людини та соціалізацією з позиції суспільства виступають інститути соціалізації, ядром яких є освітні системи. В інститутах соціалізації розробляються і реалізуються такі методи взаємодії з суб'єктом, які в результаті визначають вектор і шлях входження та включення людини в суспільство.

Таким чином, людина в процесі свого розвитку та дорослішання входить у суспільство, суспільство «приймає» даного суб'єкта у свою структуру та діяльність. У цьому сенсі соціалізація людини здійснюється у двох періодах: підготовчому (педагогічному) і творчому (креативному). Перший період пов'язаний з переважним впливом суспільства на людини у

вигляді соціально-освітніх установ, а другий – творчим впливом на соціум, визначальним конструювання нових соціальних реальностей. Цей період характерний для дорослого активного життя суб'єкта.

2. Здійснено характеристику життєвого шляху людини та її реалізація в в закладах інтернатного типу.

Для успішного практичного коригування та оптимізації життєвого шляху особистості необхідні узгоджені дії педагогічного колективу інтернатної установи, державних та недержавних громадських організацій у сфері освіти, медичного обслуговування, житлово-комунального господарства тощо, до яких звертаються випускники інтернатів, а також ефективні заходи державної підтримки «інтернатних» дітей.

Діти, які проживають і виховуються в закладі інтернатного типу, мають низку характеристик, які відрізняють їх від дітей, які виховуються в благополучній сім'ї. До таких характеристик відносять: перевантаженість негативним досвідом, негативними цінностями, зразками поведінки, низька соціальна адаптація, численні проблеми зі здоров'ям, висока схильність до наркоманії, алкоголізму та токсикоманії, спілкування з дітьми з «груп ризику» та ін.

3. Висвітлено особливості функціонування закладу інтернатного типу як соціального інституту.

Інтернатні установи для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, є установами інституту соціалізації, мають ряд характеристик організаційно-педагогічної діяльності (специфіка управління, підбір кадрів, застосування психолого-педагогічних методів роботи з дітьми і т. ін.). Це дозволяє визначити стан вихованця, що надійшов в інтернатну установу, порівняти його особистісні характеристики з характеристиками, передбаченими моделлю «інтернатної» людини, намітити конкретні шляхи виховання та соціалізації даної особистості.

Результати нашого дослідження дають можливість виділити особливості закладу інтернатного типу як інституту соціалізації дітей-сиріт

та дітей, які залишилися без піклування батьків: чітка регламентація їх життєдіяльності; у дітей відсутня можливість свободи вибору; наявність обмеженого кола спілкування; включення дітей до системи ігрової та навчальної діяльності; включення дітей до колективних форм трудової діяльності; створення виховного освітнього середовища, яке передбачає взаємну відповідальність всіх учасників освітньо-виховного процесу тощо.

4. Визначено особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків у закладах інтернатного типу:

- набуття негативного досвіду життя в сім'ї, особливо у ранньому віці, накладає відбиток на все подальше життя дитини, часто дитина переносить модель життя і виховання його батьків на власне життя.

- відхилення в інтелектуальній та емоційній сферах, занижена самооцінка особистості. Зазначається, що у вихованців інтернатних установ формуються невпевненість в собі, спотворюється самосвідомість дитини, розуміння своєї непотрібності;

- недостатній життєвий досвід дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків через обмеженість кола спілкування, труднощі в спілкуванні з дорослими;

- низька соціальна адаптація та відсутність готовності вихованців до самостійного життя. Нездатність передбачати наслідки своїх вчинків, не вміють правильно аналізувати ситуацію тощо;

- наявність численних проблем зі здоров'ям, схильність до наркоманії, токсикоманії, алкоголізації;

- нездатність до свідомого вибору своєї долі, відсутність можливості вибору професії;

- слабка мотивація до навчання, педагогічна занедбаність, пізнавальна пасивність;

- утриманство, нерозуміння матеріальної сторони життя;

- відсутність ощадливості та відповідальності;

- соціальні контакти – це, як правило, контакти з однолітками «групи ризику», перебування в антисуспільно, налаштованих неформальних групах;

- необізнаність у предметах сімейно-побутового призначення та в речах особистого користування;

- гостра потреба в самотності. Обставини змушують вихованців постійно спілкуватися з іншими людьми: Через це виникає перевантаження від спілкування, втома від неї. Однолітки стають один для одного ніби фоном, постійною умовою життя. Особливо це переживається в підлітковому віці, коли потреба на самоті стає особливим фактором розвитку особистості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, подальшими розвідками стануть дослідження ролі освітніх установ на становлення особистості дитини-сироти.

Список використаних джерел

1. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільстві. Київ : ППП, 2005. 218 с.
2. Акусок А. Соціалізація особистості як психолого-педагогічна проблема. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2005. № 1. С. 23-25.
3. Артюшкіна Л.М., Полянничко А.О. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлений батьківського піклування. *Практична психологія та соціальна робота*. №2 (59). 2004. С. 42-47.
4. Богуш А.М., Варениця Л.О. Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Луганськ : «Альма-матер», 2006. 126 с.
5. Вихованці інтернатних закладів про себе і своє життя / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін. К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. Кн.1. 134 с.
6. Гаврилюк О. Соціалізація як процес формування особистості. *Професійно-технічна освіта*. 2014. № 3. С. 46-47.
7. Демиденко Т.М. Виховний потенціал – провідна характеристика сім'ї як педагогічної системи. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. №1. С.58–63.
8. Іванілова О. О. Соціалізація особистості за принципом трьох «Я» на засадах гуманістичних ідей В. О. Сухомлинського. *Світ виховання*. 2014. № 1. С. 47-52.
9. Карпич І. О. Особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. *Ввічливість. Видавничий дім «Гельветика»*. В. 1. 2022. С. 36-42
10. Карпич І. О., Перфільєва М. В. Проблеми соціалізації дітей та молоді в Польщі та Україні *Наукові записки* / ред. кол. В. Черкасов, В. Радул, Н. Савченко та ін. Випуск 182. Серія: педагогічні науки. Кропивницький РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 125–130.

11. Карпич І.О. Особливості соціалізації особистості в дитячих об'єднаннях *Молодий вчений* : науковий журнал. Херсон : ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2018. № 1. С. 788–790.

12. Карпич І. О. Соціалізація особистості в сімейному середовищі *Соціальна робота та соціальна освіта* : журнал. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. С. 18–23.

13. Карпич І.О. Особливості гендерної соціалізації особистості *Соціальна робота: минуле, реалії та перспективи: матеріали II-ї Всукарїнської конференції з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти»* (Умань, 21-22 травня 2019 р.) та науково-методичного семінару «Права дітей: від витоків до сьогодення» (Умань, 24 травня 2019 р.) / [ред. кол. : Коляда Н.М. та ін.]. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. С. 90–92

14. Кнашко О. Громадянсько-патріотичне виховання та соціалізація особистості. *Рідна школа*. 2014. № 6. С. 34-37.

15. Ковальчук Н. П. Основи соціалізації особистості: посібник. Умань: ПП Жовтий, 2011. 118с.

16. Ковальчук Н. П. Основи соціалізації студентської молоді в умовах освітньо-виховного середовища педагогічного коледжу: Навчально-методичний посібник. Умань: РВЦ «Софія», 2009. 108с.

17. Козакова Т. Вплив сім'ї на формування дитячої особистості. *Соціальний педагог*. 2009. № 11. С. 34–40

18. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод посібник / О.В. Безпалько, Л.П. Гурковська, Т.В. Журавель та ін.; за ред. І.Д. Зверевої, Ж.В. Петрочко. К.: Видавничий дім КАЛИТА, 2010. 376 с.

19. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. К. : Київ правда, 2000. 688 с.

20. Кучерявий О. Г. Творчість – основа розвитку потенційних джерел особистості: [навч. посібник]. К. : Вища шк., 2000. 288 с.

21. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. К. : Віра Інсайт, 2000. 444 с.
22. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації. Європейські абриси. К.,2002. 445с.
23. Моїсеєнко К. М. Соціалізація особистості в умовах змін. *Шкільному психологу. Усе для роботи.* 2009. № 6. С. 2-4.
24. Основи соціалізації особистості: навчальний посібник / Укл. І. О. Карпич Умань : Візаві, 2019. 118 с.
25. Петрочко Ж.В. Реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження) К.: Наук. світ, 2006. 100 с.
26. Печенко І. Виховання для життя: соціалізація особистості в дитинстві у педагогіці Монтесорі. *Рідна школа.* 2007. № 9. С.78-80.
27. Пєша І. В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / І.В. Пєша; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2000. 20 с.
28. Полякова Н. І., Руденко О. М., Снітка Ю. С. Соціалізація особистості в сучасній освіті: від теорії до практики : (засідання педагогічної ради з елементами тренінгу). *Завучу. Усе для роботи.* 2020. № 9-10. С. 2-8.
29. Радул В. Культура та соціалізація особистості. *Рідна школа.* 2018. № 1-2. С. 8-12.
30. Резничук В. Підготовка сучасної молоді до сімейного життя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* <https://dspace.uzhnu.edu.ua/>
31. Рогальська І. П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід : монографія / [рец.: Гавриш Н. В., Побірченко Н. С., Савченко С. В.] ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Київ : Міленіум, 2008. 399,

32. Рогальська І. П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід.. К.: Міленіум, 2008. 400 с.
33. Рогальська-Яблонська І. П., Карнаух Л. П., Рогальська Н. В., Семчук С. І. Соціалізація та виховання особистості у дошкільному дитинстві: теоретичні аспекти та методичний супровід: монографія / [рец.: Богуш А. М., Степанова Т. М., Попиченко С. С., Мельник Н. І.] ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Жовтий О. О., 2013. 335 с.
34. Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. А. Й. Капської- Київ: Центр навчальної літератури , 2003. 256 с.
35. Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І.Д. Зверєвої К.: Центр навчальної літератури, 2006. 316 с.
36. Соціальна політика: навчальний посібник // уклад. І. О. Карпич, Н. М. Коляда. Вид. 3-е доповн. та переробл. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. 172 с.
37. Соціальне сирітство в Україні. Експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківської опіки. К. : Видавництво, 1998. 120 с.
38. Сухомлинский В. О. Методика виховання колективу. К.: 1990. 120 с.
39. Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу : монографія / Канішевська Л. В., Свириденко С. О., Кузьменко Л. В., Бернацька О. Б., Карпушевська Л. Р., Грітчина А. І., Лящук О. С. ; за заг. ред. Канішевської Л. В. Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. 222 с.
40. Юрченко С. Соціалізація особистості на основі компетентісного підходу. *Професійно-технічна освіта*. 2021. № 1. С. 37-40.

ДОДАТКИ

Анкета для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків

1. Як тебе звати?
2. Скільки тобі років?
3. Як довго ти перебуваєш у системі дитячих будинків для сиріт або позбавлених батьківського піклування?
4. Чи маєш ти досвід проживання в родині або прийомній сім'ї? Якщо так, то на скільки довго?
5. Які були твої переживання під час переїздів або зміни оточення?
6. Які були твої переживання під час переїздів або зміни оточення?
7. Які види діяльності ти займався/займаєшся у дитячому будинку або у сім'ї, де проживаєш?
8. Чи маєш ти стабільність у стосунках з дорослими або однолітками? Розкажи про свої дружні стосунки.
9. Як ти сприймаєш нові ситуації та зміни? Чи важко тобі адаптуватися до нового оточення.
10. Які труднощі ти зазнавав/зазнаєш у процесі соціалізації?
11. Яким чином ти вирішуєш конфлікти або проблеми, що виникають у твоєму житті?
12. Чи береш ти участь у групових активностях, спільних проектах або спортивних змаганнях?
13. Яким чином ти взаємодієш зі своїми біологічними батьками або родичами (якщо це можливо)?
14. Як впливають на тебе твої життєві обставини на шкільній або особистій сфері?
15. Чи є у тебе мета щодо майбутньої кар'єри або професії?
16. Які фактори або ресурси допомагають тобі у процесі соціалізації та адаптації до нового середовища?
17. Чи відчуваєш ти підтримку і розуміння з боку соціальних працівників або опікунів, які працюють з тобою?

18. Які додаткові ресурси або послуги були надані тобі для підтримки твоєї соціальної адаптації?

19. Які відчуття викликає у тебе думка про майбутнє і власну самостійність?

20. Чи маєш ти певні мрії або цілі, пов'язані зі своїм майбутнім?

21. Чи отримуєш ти достатню кількість підтримки та ресурсів для розвитку своїх талантів і інтересів?